

İf Müelliflerin Tahrifu'l-Kur'an Meselesinde Sünnî Kaynaklara Yaptı ı Atıflar ve De erlendirmesi: “Tayyib el-Musevî el-Cezâirî Örne i

Yunus Emre GÖRDÜK *

Öz: İf'nin İamiyye Kolu'na mensup alimlerin birço u Kur'an'ın tahrife u radı ı görü ündedir. Bunların en me hur ve en eskilerinden biri de *Tefsiru'l-Kummî*'nin müellifi olan Ali b. İbrahim el-Kummî (ö. 397/920)'dir. Kummî'nin telif etmi oldu u bu tefsir, Seyyid Tayyib el-Musevî el-Cezâirî'nin 1966'da kaleme aldı ı takdim yazısı ile ne redilmi tir. Kur'an'ın tahrif edildi ini iddia eden Cezâirî, söz konusu takdim yazısında “Tahrifu'l-Kur'an” ba lı ı altında Ehl-i Sünnet'e mensup ulemanın eserlerine de atıflar yapmaktadır. Bu ba lamda makalenin amacı Cezâirî'nin Sünnî kaynaklı referanslarının tutarlı olup olmadığı konusunda bir analiz yapmaktır. Sonuç olarak Cezâirî'nin konuyla ilgili yaptı ı atıflarında tutarlı görünmedi i ve bu tutarsızlı ın aynı görü ü payla an İf alimlerin benzer yaklaşımlarına örnek olu turdu u tespit edilmi tir.

Anahtar Kelimeler: Tahrifu'l-Kur'an, İamiyye, Tefsiru'l-Kummî, el-Cezâirî,

The References of the Shiite Authors to the Sunni Resources on the Falsification of the Qur'an and Their Evaluation: Sample of Tayyib al-Moussavi al-Jazairy

Abstract: Many scholars of Shia-Imamiyya argue that the Qur'an has been falsified. The one of the most famous and oldest is Ali b. Ibrahim al-Qummi (d. 397/920) who is author of Tafseer al-Qummi. The foreword, written by Tayyib al-Moussavi al-Jazairy in 1966, exists the Tafseer which is written by Qummi. al-Jazairy refers to the works of Sunni scholars under the titled “Falsification of the Qur'an” and argues that the Qur'an is falsified. In the context, the aim of this article is to analysis whether consistent the al-Jazairy's references based on Sunni resources or not. Finally, it have been determined that al-Jazairy has not appeared consistency regarding the references and this incoherence has exemplated similar approaches of other Shiite scholars who share same opinion.

Keywords: Falsification of the Qur'an, Imamiyya, Tafseer al-Qummi, al-Jazairy.

ktibas / Citation: Yunus Emre Gördük, “ İf Müelliflerin Tahrifu'l-Kur'an Meselesinde Sünnî Kaynaklara Yaptı ı Atıflar”, *Usûl*, 15 (2011/1), 53 - 74.

* Yrd. Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ö retim üyesi.
(yunusemre.gorduk@gmail.com)

Giri

slam'a göre, Kur'ân Allah katından Hz. Peygamber'e indirilmi "Kitab"dır. Dünya Müslümanlarının ekseriyeti, Ehl-i Sünnet'in ise tamamı Kur'ân'ın, Tevrat ve İncil gibi kutsal metinlerin akıbetine u ramadı nı yani tahrifattan korundu unu inanmaktadır. Bu inancın kayna ı da yine Kur'ân'dır. Örne in Hicr Sûresi'nde geçen "إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ"¹ ayeti belli ba lı bütün tefsirlerde, Kur'ân'ın ilahî teminat altında oldu u, asla herhangi bir tahrifata u ramadı ı ve u ramayaca ı ekinde açıklanmı tır.²

mamiyye îa'sına mensup âlimlerin birço u Kur'ân'da tahrif ve ta yirin bulundu una kânidir. Bu görü ü savunanlar arasında Ali b. İbrahim el-Kummî (ö. 307/920), Muhammed b. Mes'ud Ayyâ î (ö. 320/932), Küleynî (ö. 329/940-1), İyüh Müfîd (ö. 413/1022-3), Furât b. İbrahim el-Kûfî (ö. 445/1053-4), Ahmed b. Mansur et-Taberî (ö. 625/1227-8), Hurr b. el-Âmilî (ö. 1104/1692-3), Seyyid Hâ im el-Bahrânî (ö. 1107/1686), Muhammed Bâkir

¹ Hicr, 15/9: "Muhakkak Zikr'i (Kur'ân'ı) biz indirdik biz! Ve yine onu koruyacak olan biziz!" Ayrıca Bkz. Bakara, 2/2: "ذلك الكتاب لا ريب فيه: *Bu, kendisinde üphe olmayan Kitaptır*"; Fussilet, 41/42: "لا يأتيه الباطل من بين يديه ولا من خلفه تنزيل من حكيم حميد: *O'na (o Kur'ân'a) ne önünden, ne de arkasından bâtil (yakla ıp) gelemez. (O)Hakîm ve Hamîd (olan Allah) tarafından indirilmedir.*"; Kıyamet, 75/ 17-19: "إنا علينا جمعه وقرآنه فإذا قرأناه فاتبع قرآنه، ثم إن علينا بيانه: *üphesiz onu, toplamak (senin kalbine yerle tirmek) ve onu okutmak bize aittir. O halde biz, onu (Cebrail'in diliyle) okudu umuzda sen de onun okuyunu izleyerek O'na uy. Sonra üphen olmasın ki, onu açıklamak da bize aittir.*"

² Bkz. el-Ba avî, Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mesûd, *Meâlimu't-Tenzil fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru hyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1998, III, 51; ez-Zemah erî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, *el-Ke âfu An Hakâiki't-Tenzil*, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1985, II, 572; er-Râzî, İmam Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. el-Hasan, *Mefâtihu'l-Gayb*, Dâru hyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1998, XIX, 123; el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire 1964, X, 5-6; el-Beydâvî, el-Kâdî Nâsirüddîn, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil* Dâru hyai't-Türâs, Beyrut, 1997, III, 207; en-Nesefî, Ebû'l-Berekât Abdullâh b. Ahmed, *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*, Dâru'l-Kelimü't-Tayyib, Beyrut 1998, II, 184.

el-Meclisî (ö. 1110/1688) ve Nimetullah el-Cezâirî (ö. 1112/1691) gibi mehur müellifler bulunmaktadır.³ İstilahında “masum” sayılan imamlardan, Kur'an'ın tahrif ve ta'yiri konusunda gelen hadîs sayısının iki binden fazla oldu u söylenmektedir.⁴

Örne in Küleynî (ö. 329/940)'nin imam Cafer es-Sâdık'a dayandırdı ı bir rivayette, Cebrâil ile Hz. Peygamber (s.a.v.)'e gönderilen Kur'an'ın on yedi bin ayet oldu u nakledilmektedir.⁵ Keza el-Kummî, imam Cafer es-Sâdık'ın, “أَخْرَجْتُ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ”⁶ ayetindeki “ ” (ümme) kelimesinin aslında “ ” (imamlar) oldu unu söyledi ini rivayet eder. Nitekim Resûlullah'ın torunlarını öldüren bir ümmetin “hayırlı” diye tavsif edilmemesi gerekmektedir.⁷ Aynı paralelde “Zina, hırsızlık, yol kesme, zulüm ve fîsk gibi de i ik birçok günahın i lendi i bir toplumu Allah'ın ‘hayırlı ümmet’ diyerek methetmesi mümkün de ildir” yorumunu yapan el-Meclisî, *Bihâru'l-Envâr* adlı mehur eserinde “Allah'ın indirdi inin hilafına olarak tahrif edilmi ayetler” ba lı ı altında İ âlimlerin Kur'an'ın tahrifiyle ilgili Âl-i Beyt'ten yaptıkları rivâyetleri sıralamı , el-Kummî'nin yukarıda geçen rivayetini de zikretmi tir.⁸

³ Bkz. ez-Zehabî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Mektebetü Vehbe, Kahire, tsz., II, 27-147; Muhammed b. Abdurrahman es-Seyf, *e - îa ve Tahrîfu'l-Kur'ân*, Dâru'l- man, skenderiye, tsz., s. 12-80; Muhammed Mâlullah, *e - îa ve Tahrîfu'l-Kur'ân*, Dâru'l-Va'yi'l- slamî, Beyrut 1986, s. 63-101; hsan-ı ilahî Zahîr el-Pakistanî, *e - îa ve's-Sünne*, daretu Tercümani's-Sünne, Lahor 1979, s. 88-98; a. mlf., *e - îa ve'l-Kur'ân*, daretu Tercümani's-Sünne, Lahor, tsz., s. 43-49, 91-110; er-Ruhaylî, brahim b. Amir b. Ali, *el- ntisâr*, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine 2003, s. 43-49; el-Mîlânî, Seyyid Ali el-Hüseyinî, *Ade-mu Tahrîfi'l-Kur'ân*, Merkezi'l-Ebhâsi'l-Akâidiyye, Kum 2000, s. 9-41.

⁴ hsan-ı ilahî, *e - îa ve's-Sünne*, s. 93.

⁵ Küleynî, Ebû Cafer Sikâtu'l- slam Muhammed b. Yakûb b. shak, *el-Usûl Mine'l-Kâfi*, y.y., tsz., II, 851.

⁶ Âl-i mran, 3/ 110: “Siz, insanlar için ortaya çıkarılan, do rulu u emreden, fenalıktan alıkoyan, Allah'a inanan hayırlı bir ümmetsiniz...”

⁷ el-Kummî, Ebû'l-Hasan Ali b. brahim, *Tefsîru'l-Kummî*, thk. Seyyid Tayyib el-Musevî el-Cezâirî, Müessesetu Dâri'l-Kitab, Kum 1968, I, 110.

⁸ Bkz. el-Meclisî, Muhammed Bakır, *Bihâru'l-Envâri'l-Câmia li-Düreri Ahbâri'l-Eimmeti'l-Athâr*, Müessesetü'l-Vefâ, Beyrut 1983, LXXXIX, 60.

îa'nın temel kaynaklarında yüzlerce benzer rivayet bulmak mümkündür. Bununla beraber îî dünyanın, Kur'ân'ın tahrifiyle ilgili ortak bir kanaatinin olmadığı da anlaşılmaktadır. Tahrif fikrini savunanlar, çoğunluğunun bu fikre taraftar olduğu iddia ederken; tahrif fikrine karşı olanlar da aynı şekilde ekseriyetin tahrif fikrine katılmadığını savunmakta ve her iki taraf da îa'nın muteber imamlarının kendi görüşlerini desteklediğini söylemektedir.⁹ Konuyu tetkik eden bazı araştırmacılar, muâsır îa arasında geleneğin aksine, tahrifle ilgili rivayetlere muhalif bir ittifaktan söz etmenin mümkün olduğunu belirtmişlerdir. Bu kanaatin sebebi ise, îî müelliflerin son yıllardaki Kur'ân tarihi çalışmalarında Kur'ân'ın tahrifi ile ilgili iddialara yer vermemesi ve bazı îî aydınların tahrif iddialarını reddetmesidir.¹⁰ Bununla beraber îa'nın akîdevî esaslarından biri olan "takiyye"nin bu konuda kesin bir sonuca varmayı güçleştirdiği de gözden kaçırılmamalıdır. Nitekim takiyye olgusu, îî müelliflerin bazı konularda tavrını belirledikleri kanaatler ile açıkladıklarının aynı olmamasını meşrulaştırıcı bir unsurdur.¹¹ Dolayısıyla Kur'ân tarihiyle ilgili bazı eserlerde Kur'ân'ın tahrifi meselesine girilmemesi, o eser sahiplerinin tahrifi reddediyor olduğunu anlamını çıkarmamızı güçleştirmektedir. Çünkü yukarıda değindiğimiz gibi îa'nın geleneksel ve makbul addedilen birçok kaynağı

⁹ Ayrıntı için bkz. er-Radavî, es-Seyyid Murtaza, *el-Burhan Alâ Ademi Tahrîfi'l-Kur'ân*, Dârü'l-Emîre, Beyrut 2005, s. 233-261; el-Hayderî, Seyyid Kemal, *Sıyanetü'l-Kur'âni Mine't-Tahrîf*, y.y., tsz., s. 43-138; Seber, Abdülkerim, "Muâsır îî Âlimlerin Kur'ân'da Tahrif İddialarına Bakış: îî Kur'ân Tarihleri Çerçevesinde Bazı Tespitler", *Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, Sivas 2012, C. XVI, S. 2, s. 767-792.

¹⁰ Bkz. Seber, "Muâsır îî Âlimlerin Kur'ân'da Tahrif İddialarına Bakış", s. 774-788.

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû'l-Meâlî, Mahmud Şükri b. Abdillâh b. Mahmûd b. Ebî's-Senâ el-Âlûsî, *Subbu'l-Azâb Alâ Men Sebbe'l-Ashâb*, Advâu's-Selef, Riyad 1997, s. 535; er-Ruhaylî, *el-İntisâr*, s. 67-72; Hâmid Müsevhillî el-Drîsî, *el-Fâdihulî-Mezhebi' - İtî'l- mâmiyye*, Mektebetü'r-Rıdvân, Mısır 2007, s. 57-64; Avâcî, Galib b. Ali, *Furukun Muâsıratun Tüntesebu lâl-İslâm ve Beyanu Mevkıfı'l-İslâmi Minha*, el-Mektebetü'l-Asriyyeti'z-Zehabiyye, Cidde 2001, I, 380-395; İhsan-ı ilahî, *e - İa ve's-Sünne*, s. 153-174; Muhammed Mâlullâh, *e - İa ve Tahrîfu'l-Kur'ân*, s. 36-42.

Kur'ân'ın tahrif edildi ini net bir biçimde savunmaktadır. Öte yandan tahrif fikrine samimiyetle karşı çıkan müelliflerin olması da mümkündür.

Bizim üzerinde duracağımız asıl konu, müelliflerin “Tahrifu'l-Kur'ân” iddialarını desteklemek üzere Ehl-i Sünnet kaynaklarına dayandırarak getirdikleri delillerin ne derece tutarlı oldu udur. Konuyla ilgili yapılan çalışmaları, Kur'ân'ın tahrifu'l-Kur'ân iddiası sadedinde Ehl-i Sünnet'e ait eserlere yaptıkları atfların genel itibariyle mensuh ayetlerle ilgili rivayetler üzerinde yoğunlaştığını göstermektedir. Bunun yanında bazı ifadeler, kıraat farklılıkları ile ilgili rivayetler ve sahâbeden gelen bir takım haberler tenkit konusu edilerek tahrifin delili sayılmıştır.¹²

Bu çalışmanın sınırları içinde, Kur'ân'ın delil olarak kullanmaya çalışılan rivayetlerin tamamını inceleyerek analiz etmemiz mümkün değildir.¹³ Bu sebeple dünyada “Hüccetü'l-İslam”,¹⁴ ve “Allâme”¹⁵ payesiyle anılan Seyyid Tayyib el-Müsevî el-Cezâirî'nin, Ali b. İbrahim el-Kummî (ö. 307/920)'ye ait olan ve önemli müelliflerin tefsirlerinden biri sayılan *Tefsîru'l-Kummî*'ye yazdığı mukaddime başlığında konuyu ele almaya çalışmıştır.¹⁶ Cezâirî'nin bu mukaddimede öne sürdüğü deliller, Kur'ân'ın tahrif edildi ini savunan âlemlerin bu konudaki fikirlerinin özeti mahiyetindedir. Cezâirî Kur'ân'ın tahrifi meselesinde sadece tefsirine mukaddime yazdığı el-Kummî'nin de il, mütekaddim ve müteahhir birçok muhaddisin umumen veya hususen aynı

¹² Ayrıntılı bilgi için bkz. İhsan-ı ilahî, *e - İa ve's-Sünne*, s. 88-98; a. mlf., *e - İa ve'l-Kur'ân*, s. 43-49, 91-110; er-Ruhaylî, *el-ntisâr*, s. 43-49; Muhammed b. Abdurrahman es-Seyf, *e - İa ve Tahrîfu'l-Kur'ân*, s. 12-80; el-Mîlânî, *Ademu Tahrîfi'l-Kur'ân*, s. 9-41. er-Radavî, *el-Burhan Alâ Ademi Tahrîfi'l-Kur'ân*, s. 233-261; el-Hayderî, *Styanetü'l-Kur'âni Mine't-Tahrîf*, s. 43-138; Seber, “Muâsırü'l-Âlimlerin Kur'ân'da Tahrif iddialarına Bakışı”, s. 767-792.

¹³ Söz konusu rivayetler hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammed b. Abdurrahman es-Seyf, *e - İa ve Tahrîfu'l-Kur'ân*, s. 81-109.

¹⁴ el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, I, 7 (Eserin mukaddimesi).

¹⁵ el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, I, 7 (Eserin mukaddimesi).

¹⁶ Cezâirî bu takrizi hicrî 1386 yılı Recep Ayı'nda yazmıştır. Söz konusu tarih miladi Ekim 1966'ya denk gelmektedir.

fikirde oldu u görü ündedir. Ona göre “Kitâbu’l-Mesâhif”in musannifi bn Ebî Dâvud es-Sicistânî (ö. 316/929) de bunlardan biridir.¹⁷

Cezâîrî mukaddimesinde, “Tahrifu’l-Kur’ân” başlıklı altında Ehl-i Sünnet kaynaklarından iktibas ettiği bazı rivayetleri zikreder. “Tahrif” kavramı genel anlamıyla bir sözü de i tirme veya bir söz ile kastedilen anlamı saptırma (tebdil-ta yir) fiillerini ifade etmektedir.¹⁸ Cezâîrî’nin sözkonusu başlıklı altında zikrettiği rivayetlerin büyük kısmı ise, diğer âlimlerin iddialarına paralel olarak neshedilen ayetlerle ilgilidir. Cezâîrî ayrıca kıraat farklarını ve Muavvizeteyn’in Kur’ân sûrelerinden olmadığını ifade eden bazı rivayetleri de tahrif sadedinde delil olarak kullanmıştır. Bunları şu şekilde tasnif ederek inceleyebiliriz.

I. Nesh ile İlgili Rivayetleri Tahrife Delil Sayması

a) Cezâîrî, mam a’rânî (ö. 973/1565)’nin: “Zayıf kalplere zarar vermeyeceğini bilsem ve hikmet ehli olmayana gösterme endişem olmasa, Osman Mushafı’ndan sâkit olan her şeyi açıklardım!”¹⁹ dediğini nakleder.

Görebildiğimiz kadarıyla bu cümle a’rânî’ye ait değildir. a’rânî, *el-Kibrîtu’l-Ahmer* adlı eserinde söz konusu cümleyi Muhyiddîn bnü’l-Arabî (ö. 638/1239)’den nakletmektedir.²⁰ bnü’l-Arabî’ye göre ehl-i kefin bazıları Osman Mushafı’ndan birçok ayetin neshedildiğini ve sâkit olduğunu zannetmektedir, ancak neshedilenlerin onların zannettiğinden çok de ildir. Osman Mushafı’nda bâki kalan kısmında ise hiç kimsenin itirazı yoktur.²¹ Dolayısıyla cümlede geçen “sâkit olan” tabirinin “mensuh olan” anlamında kullanıldığını anlamaktadır ve tahrifle ilgili de ildir. a’rânî ayrıca, bnü’l-Arabî’nin *el-*

¹⁷ el-Kummî, *Tefsîru’l-Kummî*, I, 22 (Eserin mukaddimesi).

¹⁸ Bkz. ez-Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzak el-Hüseynî Ebû’l-Feyz Murtażâ, *Tâcu’l-Arûs*, Dâru’l-Hidâye, XIII, 134-135.

¹⁹ el-Kummî, *Tefsîru’l-Kummî*, I, 22 (Eserin mukaddimesi), (*el-Kibrîtü’l-Ahmer alâ Hâmi i’l-Yevâkît ve’l-Cevâhîr*, s. 143’ten naklen)

²⁰ e - a’rânî, Abdülvehhab b. Ahmed b. Ali Ebû Muhammed, *el-Kibrîtü’l-Ahmer fî Beyâni Ulûmi’ - eyhi’l-Ekber*, Dâru’l-Kütübi’l- İmiyye, Beyrut 1998, s. 94.

²¹ e - a’rânî, *el-Kibrîtü’l-Ahmer*, s. 94.

Fütûhâtü'l-Mısriyye adlı eserinde, “Kelâmullah’tan hiçbir eyin sâkıt olmasına dâir itikadının taayyün etti ini” belirtti ini ifade eder.²²

b) Müslim (ö. 261/875)’in *Sahîh*’inde geçen bir haberde Ebû Musa el-E ’ârî öyle demektedir:

“Muhakkak biz bir sûre okuyor ve onu kuvvet ve iddet açısından Berâe’ye benzetiyorduk. Daha sonra ‘ لو كان لابن آدم واديان من المال لا يتغى واديا ثالثا ولا يملأ ’ : E er Âdemo lu’nun iki vadi dolusu malı olsa üçüncüyü de isteyecektir. Âdemo lu’nun karnını ancak toprak doldurur (doyurur)’ kısımları hariç o sure bana unutturuldu.”²³

Cezâîrî bu haberi bazı sûrelerin sakıt oldu una delil saymı tır.²⁴ Sünnî ulemaya göre ise bu ayet neshedilmi ayetlerdendir. bn Ebî Hâtim (ö. 327/939) Bakara Sûresi’nde “*Herhangi bir ayetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya unutturursak...*”²⁵ diye bahsedilen “yürürlükten kaldırma” ve “unutturma”ya Müslim’in hadîsinde zikredilen bu ayeti örnek verir.²⁶ Râzi (ö. 606/1209) bunu, hem kıraati hem de hükmü mensuh ayete örnek olarak zikreder.²⁷ Keza Suyûtî (ö. 911/1505) söz konusu hadîsin erhinde aynı ayeti hatırlatarak, “Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında Allah bazı ayetleri nesh ederek onları insanlara unutturdu ve kalplerinden sildi” demektedir.²⁸ Yani rivayet, nesh edilen bir ayetle ilgilidir.

c) Cezâîrî, *Sünenu bn Mâce*’den nakletti i “O, kendisine nazil olan recm ayeti gere ince recmetti, biz de O’ndan sonra recmettik”²⁹ rivayetini de tahrifu’l-Kur’ân’a delil gösterir. bn Mâce’nin nakletti i bu rivayette bn Abbas, Hz. Ömer’in: “Andolsun ki ben geçen zamanın tesiriyle insanların bozulma-

²² e - a’rânî, *el-Kibrîtü’l-Ahmer*, s. 94.

²³ Bkz. Müslim, *Zekât*, 119 (1050).

²⁴ el-Kummî, *Tefsîru’l-Kummî*, I, 24-25 (Eserin mukaddimesi).

²⁵ Bakara, 2/ 106.

²⁶ bn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed et-Temîmî er-Râzî, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, Mektebetü Nizâr, Suudi Arabistan 1998, I, 200.

²⁷ Râzî, *Mefâthu’l-Gayb*, III, 640.

²⁸ es-Suyûtî, Celâlüddin Abdurrahman, *ed-Dîbâc alâ Sahîh-i Müslim b. Haccâc*, Dâru bn Affan, Suudi Arabistan, 1996, III, 129.

²⁹ el-Kummî, *Tefsîru’l-Kummî*, I, 24 (Eserin mukaddimesi).

sından ve birinin bir gün ‘Allah’ın Kitabı’nda recmi bulamıyorum’ demesinden ve hep beraber Allah’ın farzlarından birini terk etmelerinden dolayı dalâlete dü melerinden korkuyorum. Uyanık olun! Recm haktır. Deliller tahakkuk edince, hamilelik veya itiraf vuku bulunca” dedi ini, kendisinin de ona “الشَّيْخُ وَالشَّيْخَةُ إِذَا زَنِيَا فَارْجُمُوهُمَا الْبَتَّةَ،” ayetini okudu unu, “Resûlullah recmetti ve biz de ondan sonra recmettik”³⁰ dedi ini bildirir. Di er hadîs kaynaklarında da “recm ayeti”nden bahsedildi i görülmektedir.³¹

Sünnî ulemaya göre söz konusu olan âyet tilaveti mensuh olan âyetlerdendir.³² Örne in Aliyyü’l-Kârî (ö. 1014/1607), mevcut nakillerde Hz. Ömer’in bahsetti i recm ayetine sahâbenin itiraz etmemesinin sükûtî bir icmâ oldu unu ifade eder. Yani böyle bir ayet vardır ancak tilaveti mensuh olup hükmü baki kalan ayetlerdendir.³³

d) Cezâirî, birçok ahkâm ayetinin ve *el-Hal’* () ve *el-Hafd* ()³⁴ sûrelerinin ortadan kaldırılmı oldu unu ifade eder. Ona göre bu durum sadece velâyetle alâkalı ayetlerin de il, daha fazlasının sâkıt oldu unun delilidir.³⁵

Sünnî kaynaklarda *el-Hal’* ve *el-Hafd* sûreleri ile ilgili oldukça fazla rivayetin oldu u görülmektedir. Zerke î (ö. 794/1392) bunların, kitâbeti Mus-haf’tan ref’edilmi ancak hıfzı kalplerden kaldırılmamı olan sûreler oldu unu

³⁰ bn Mâce, *Sünen*, Hudûd, 9.

³¹ Bkz. Müslim, *Hudûd*, 15; Ebû Dâvud, *Hudûd*, 23; Tirmizî, *Hudûd*, 7.

³² Bkz. bn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, I, 200; Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, III, 640; bn Atıyye el-Endelûsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib b. Abdirrahman b. Temâm, *el-Muharreru’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-Azîz*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 2000, II, 22.

³³ Bkz. Aliyyü’l-Kârî, Ali b. Muhammed Ebû’l-Hasan Nûreddin el-Herevî, *Mirkâtü’l-Mefâtîh erhu Mi kâtü’l-Mesâbih*, Dâru’l-Fikr, Beyrut 2002, VI, 2328-2329.

³⁴ *el-Hal* () ve *el-Hafd* () sûreleri diye bahsedilen ey Hanefîlerin vitir namazında kunut duası olarak okudukları dualardır.

³⁵ *el-Kummî*, *Tefsîru’l-Kummî*, I, 25 (Eserin mukaddimesi).

söyler.³⁶ Keza Suyûtî'ye göre de bunlar hükmü baki, tilaveti mensuh sûrelerdir.³⁷

bn Mes'ûd'un ve Übey b. Ka'b'in *el-Hal'* ve *el-Hafd'*i kendi mushaflarına kaydettikleri söylenmi tir.³⁸ Zerkânî (ö. 1367/1948) sahâbilerin, kendilerine mahsus mushaflarda, bazen anlamı bilinmeyen çe itli kelimelerin açıklamalarını, bazen de kunut duası gibi eyleri not etmi olmalarının mümkün olduğunu belirtir. Onlar bu yazdıkları eylerin Kur'ân'dan olmadığını biliyorlardı. Ayrıca yazılanlar, kendi anlayacakları ekilde ve kendilerine özeldi. Bazı anlayı kıt insanlar ise mushafın içine kaydedilen her eyi Kur'ân zannetmişlerdir.³⁹

Bu hususta Abdülfettah el-Hâlidî, sahâbenin tamamının mam Mushaf üzerinde icma etmiş olduğunu, ne Übey b. Ka'b'in ne bn Abbas'ın ne de bn Mes'ûd'un *el-Hal'* ve *el-Hafd'* diye iki sureyi ihtiva eden ahsî mushaflarının bulunmadığını ve bu iddiaların yalan olduğunu belirtir. Bunların Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından namazda okunduğu ve Hz. Ömer'e namazda okuması için ö retildiğ i doğrudur ancak bunlar birer sure değil duadır.⁴⁰ Öte yandan Übey b. Ka'b'in bunları kendi mushafına yazdığı na dair rivayetler âhaddir.

³⁶ ez-Zerke î, Bedrüddin Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru hyai'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut 1957, II, 37.

³⁷ Bkz. es-Suyûtî, Celâlüddin Abdurrahman, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, tsz., VIII, 695-698; a. mlf., *Mu'tereku'l-Akrân fî 'câzi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1988, I, 97; Aliyyü'l-Kârî, *Mirkâtü'l-Mefâtih*, III, 953.

³⁸ Bkz. es-Suyûtî, Celâlüddin Abdurrahman, *el-İtkan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, el-Hey'etü'l-Mısriyyeti li'l-Âmme, Kahire 1974, I, 223; Mustafa Müslim, *Mebâhis fî Tefsîri'l-Mevdûi*, Dâru'l-Kalem, Beyrut 2005, s. 79; el-Enbârî, İbrahim b. İsmail, *Mevsûatü'l-Kur'âniyye*, Müessesetü Sicli'l-Arab, y.y., 1984-5, II, 81.

³⁹ ez-Zerkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-İrfan*, Matbaatu's-salâhiyye el-Bâbi'l-Halebî ve İrekâhu, tsz., I, 271.

⁴⁰ Bkz. el-Halidî, Salâh Abdülfettah, *el-Kur'ân ve Nakdu Metâni'r-Ruhbân*, Dâru'l-Kalem, Dımaşk 2007, s. 276-277.

Âhad rivayetlerin ise sübûtu kat'i olan Kur'ân'a karşı hüccet tutulması doğru değildir.⁴¹

e) Cezâirî, Suyûtî'nin *el- tkân* adlı eserinden, Kur'ân'ın eksik olduğunu dair delil saydı ki “Sizden biri asla, ‘ben Kur'ân'ın tamamını elde ettim’ demesin. Onun tamamını idrâk etmemiştir. Nitekim Kur'ân'ın büyük kısmı gitmiştir. Fakat ‘ben ondan ortaya çıkan kısmı elde ettim’ desin”⁴² rivayetini nakleder. Suyûtî bu rivayeti, hem lafız hem de hüküm olarak neshedildiği ifade edilen bazı ayetlerle ilgili olarak ve yine nesh sadedinde nakletmiştir. Nitekim Suyûtî'nin bu nakli yaptığı Ebû Ubeyd el-Kasım b. Sellâm (ö. 224/838) kendi eserinde, benzeri rivayetlerle birlikte Ebû Ömer'den gelen bu rivayete, “nüzulünden sonra Kur'ân'dan ref'edilen ve Mushaflara yazılmayan kısımlar” başlığı altında yer vermiştir.⁴³

f) Cezâirî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*'dan iktibas ettiği bu rivayeti de tahrife örnek olarak zikreder: “Biz, Allah'ın Kitabı'nın mahrum kaldığımız kısmında: ‘*وَاللَّعَّاهِرُ الْحَجَرِ* Çocuk doğdu yatağa aittir, zina eden için ise ta lama cezası vardır’ diye okurduk.”⁴⁴ Suyûtî'nin Ebû Abdilberr'in *Temhîd*'inden naklettiği bu rivayet de keza, hem lafız hem de hükmü neshedilmiş ayetler sadedinde verilmiş bir örnektir.⁴⁵

Rivayette Hz. Ömer, önceden “ ” ve “*وَاللَّعَّاهِرُ الْحَجَرِ*” ekinde iki ayeti okuduklarından bahsetmektedir.⁴⁶ Dolayısıyla

⁴¹ ed-Düleymî, Ekrem Abdu Halîfeti Hamd, *Cem'u'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2006, s. 295-299.

⁴² el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, I, 24 (Eserin mukaddimesi). Bkz. Suyûtî, *el- tkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, III, 82.

⁴³ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Abdullah el-Herevî; *Fedâilu'l-Kur'ân*, Dâru bn Kesîr, Beyrut 1995, s. 321.

⁴⁴ el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, I, 24 (Eserin mukaddimesi), (*ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 102'den naklen).

⁴⁵ Bkz. Ebû Abdilberr b. Âsım el-Kurtubî, *et-Temhîdu bima fî'l-Muvattai mine'l-Meânî ve'l-Esânîd*, Vizâretu Umûmi'l-Evkâf ve' - uûni'l- İslamiyye, Fas 1967, IV, 273-276.

⁴⁶ Ebû Abdilberr, *et-Temhîd*, IV, 276; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 258.

Suyûtî'nin, Bakara Sûresi'nin 106. ayetinin⁴⁷ tefsirini yaparken zikretti i bu rivayetin nesh ile ilgili oldu u açıktır ve yine bu konuda verilen ba ka örnekler de vardır.⁴⁸ Bu nedenle metinde geçen “ ” fiilinin “kaybettik” anlamında de il “mahrum kaldık” anlamında kullanıldı ı anla ılmaktadır. Muhtemelen Cezâirî kelimenin sözlük anlamını tercih etmi ve Kur'ân'ın bazı ayetlerinin kayboldu u iddiasını bu rivayetle teyit etmeye çalı mı tır.

II. Fatiha ve Muavvizeteyn ile İlgili Rivayetleri Tahrife Delil Sayması

Cezâirî, *Mefâtîhu'l-Gayb*'da Fahrüddîn er-Râzî (ö. 606/1209)'nin “Eski kitaplarda bn Mes'ûd'un Fatiha ve Muavvizeteyn Surelerinin Kur'ân'dan oldu unu kabul etmedi ine dair haberler nakledilmi tir”⁴⁹ eklindeki bir tek cümlesini alarak bunu tahrifu'l-Kur'ân'a delil saymı tır. Oysaki Râzî bu cümleden sonra u yorumu yapar:

“E er biz, Fatiha'nın ve Muavvizeteyn'in Kur'ân'dan oldu una dair naklin sahâbe zamanından beri tevatüren sabit oldu unu söylersek; o zaman bunu bilen bn Mes'ûd'un inkârı, ya küfrü veya akıl noksanlı ını gerektirecektir. ayet bunların Kur'ân'dan oldu una dair sahâbe zamanında hâsıl olan bir tevatür yoktur diyecek olursak; o zaman da ortaya Kur'ân'ın nakli asıl itibarıyla mütevatir de ildir sonucu çıkar. Bu ise Kur'ân'ı yakînî bir hüccet olmaktan çıkaracaktır. Dolayısıyla bn Mes'ûd'dan bu ekilde gelen nakil bâtil ve yalandır.”⁵⁰

Suyûtî *el- tkân'da*, Râzî'nin bu konuyla ilgili yorumunu aynen nakleler ardından da Kâdı Ebû Bekir'in u cümlelerini payla ır:

⁴⁷ Bakara, 2/106: “مَا نُنسَخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا أَلَمْ نَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ” : *Herhangi bir ayetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya unutturursak, onun yerine daha hayırlısını veya onun benzerini getiririz. Allah'ın her eye kadir oldu unu bilmez misin?*”

⁴⁸ Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 255-258.

⁴⁹ Bkz. Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, I, 190; el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, I, 22 (Eserin mukaddimesi).

⁵⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, I, 190;

“bn Mes’ûd’dan bu ekilde yapılmı olan rivayet sahih de ildir ve kendi-
sinden hıfzedilmemi tir. Onun mushafından bunları silmi veya ıskat etmi
olması onların Kur’ân’dan olduklarını inkâr anlamı ta ımaz; sadece kitabetini
kabul etmemek anlamına gelir. Çünkü bn Mes’ûd’un izledi i metod, Hz.
Peygamber (s.a.v.)’in emrettikleri dı ında bir eyin Mushafa yazılmaması
eklindeydi. O, bunların yazılaca ına dair de ne bir ey i itmi ne de bir delil
bulmu tu.”⁵¹

bn Hazm (ö. 456/1064), *Muhallâ*’da, “Bu, bn Mes’ud’la ilgili uydurul-
mu bir yalandır. Nitekim Âsım kıraati bn Mes’ûd ile do rulanmı tır ve bu
kıraatte Muavvizeteynle Fatıha bulunmaktadır” der.⁵² mam Nevevî ise (ö.
676/1277) *erhu’l-Mühezzeb’de*; “Muavvizeteyn’in ve Fatıha’nın Kur’ân’ın
sureleri oldu unda Müslümanların icmâi vardır. Kim bunu reddederse küfre
girer. bn Mes’ûd’dan konuyla ilgili yapılan nakiller ise sahih de ildir ve
batıldır” tespitini yapar.⁵³

Söz konusu nakillerin sahih oldu unu bildirenler de olmu tur. Örne in bn
Hacer (ö. 852/1458), Buhârî erhi *Fethu’l-Bârî*’de, “bn Mes’ûd’un bunu
kabul etmedi i sahihtir. Ahmed ve bn Hibban onun Muavvizeteyn’i mushafi-
na yazmadı mı ileri sürmü tür”⁵⁴ der. Abdullah b. Ahmed’in *Ziyâdât-ı Müs-
ned*’de tahriç etti i; Taberânî (ö. 360/970) ve bn Merdûye’nin A’me tarîkiy-
la Abdurrahman b. Yezid en-Nehâf’dan nakletti i haber ise öyledir: “Abdul-
lah b. Mes’ud, mushaflardan Muavvizeteyn’i silmi ve bu ikisi Allah’ın Kita-
bı’ndan de il demi ti.”⁵⁵

⁵¹ Suyûtî, *el- tkan fî Ulûmi’l-Kur’ân*, I, 271.

⁵² Suyûtî, *el- tkan fî Ulûmi’l-Kur’ân*, I, 271.

⁵³ en-Nevevî, Ebû Zekeriyya Muhyiddîn Yahya b. eref, *el-Mecmû’ erhu’l-
Mühezzeb*, Dâru’l-Fikr, Beyrut, tsz., III, 396; Suyûtî, *el- tkan fî Ulûmi’l-Kur’ân*, I,
271.

⁵⁴ bn Hacer el-Askalânî, el-Hâfiz Ebû’l-Fadl ihabüddin Ahmed b. Ali, *Fethu’l-
Bârî Alâ Sahîhi’l-Buhârî*, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut 1959, VIII, 742; Suyûtî, *el- tkan
fî Ulûmi’l-Kur’ân*, I, 271.

⁵⁵ Bkz. Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdillah bn Muhammed b. Hilâl b. Esed e - eybânî,
Müsned, Müessesetü’r-Risale, Beyrut 2001, XXXV, 117 (hadis no: 21188); et-
Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyub Ebû’l-Kâsım, *el-Mu’cemu’l-Kebîr*, Mek-
tebetü bn Teymiye, Kahire tsz., IX, 235 (hadis no: 9150); bn Hacer el-Askalânî,

Taberânî ve Bezzâr (ö. 383/993) yine isnadı sahih ba ka bir rivayette; bn Mes'ûd'un Muavvizeteyn'i mushaftan sildi ini ve "Nebî (s.a.v.) bu ikisiyle Allah'a sı inmamızı (taavvüz) emretmi ti; bunları (namazda) okumazdı" dedi ini nakleder.⁵⁶ Bezzâr, sahâbeden hiçkimsenin bu konuda bn Mes'ûd'a mutâbaat göstermedi ini ve Resûlullah (s.a.v.)'in Muavvizeteyni namazda okudu unu do ruladıklarını söylemektedir.⁵⁷ bn Hacer ise, bn Mes'ûd ile ilgili rivayetlerin tekzip ve reddinin mümkün olmadığını; bunun, dayanak olmaksızın sahih rivayetlere ta'n etmek olacağını ve kabul edilemeyeceğini ifade ederek; "rivayetler sahih, te'vil ise ihtimal dâhilindedir" demi tir.⁵⁸

bn Kuteybe (ö. 276/889) *Mü kilü'l-Kur'ân*'da konuyla ilgili rivayetlerle ilgili u tespiti yapar: "bn Mes'ûd, Muavvizeteyn'in Kur'ân'a dâhil olmadığını zannetmi tir; çünkü o, Resûlullah'ın (s.a.v.) bu iki sureyle Hasan ve Hüseyin'i hıfz-ı lâhî'ye emanet etti ini (يُعَوِّدُ بِهِمَا) görmü tü."⁵⁹ Ayrıca bn Mes'ûd kendisinin isabet ettiğini ve di er sahâbenin ise yanlış olduğunu söylememi tir. Mushafından Fatiha'yı çıkarması ise, asla bu sureyi Kur'ân'dan saymaması sebebiyle de ildir. O, Kur'ân'ın ancak, herhangi bir üphe, unutma, ziyade ve noksana karşı emniyete alma niyetiyle yazılıp iki kapak arasında toplandı ı görü ündeydi. Fatiha Suresi'ni ise hem kısalsı ı hem de her bir ferdin ö renmesinin vücûbiyeti açısından emniyette görüyordu.⁶⁰

Öte yandan îâ'nın en geni ve temel kaynaklarından biri olan *Bihâru'l-Envâr*'da ve Seyyid Hâ im el-Bahrânî'nin, *el-Burhan fî Tefsîri'l-Kur'ân* adlı

Fethu'l-Bârî Alâ Sahîhi'l-Buhârî, VIII, 742; Suyûtî, *el- tkan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I, 271.

⁵⁶ el-Bezzar, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhalik el-Basri, *Müsnedü'l-Bezzar (el-Bahrü'z-Zehhar)*, Müessesetu Ulûmi'l-Kur'ân, Beyrut/ Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, Medine, 1988, V, 29 (hadis no: 1586); Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, IX, 235 (hadis no: 9152); Suyûtî, *el- tkan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I, 271.

⁵⁷ Bezzar, *Müsnedü'l-Bezzar*, V, 29; Suyûtî, *el- tkan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I, 272.

⁵⁸ bn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî Alâ Sahîhi'l-Buhârî*, VIII, 743; Suyûtî, *el- tkan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I, 272.

⁵⁹ bn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *Te'vilü Mü kil' l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübi'l- İmiyye, Beyrut, tsz., s. 34.

⁶⁰ Suyûtî, *el- tkan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I, 272.

eserinde mam Cafer es-Sâdık'tan bu hususta sünnî ulemayı destekleyen u rivayet nakledilmi tir:

“ mam Cafer es-Sâdık'tan Muavvizeteyn'in Kur'ân'dan olup olmadığı soruldu. O da, ‘evet o ikisi Kur'ân'dandır’ dedi. Bir adam, ‘o ikisi bn Mes'ûd kıraatine göre Kur'ân'dan değildir ve onun mushafında yoktur’ deyince mam Cafer: ‘ bn Mes'ûd hata etmi tir -veya bn Mes'ûd yalan söylemi tir- onlar Kur'ân'dandır’ dedi.”⁶¹

Cezâîrî konuyla ilgili bir di er rivâyet olarak Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *ed-Dürrü'l-Mensûr* adlı eserinden; bn Mes'ûd'un Muavvizeteyni Mushaf'tan sildi ini, bunları okumadı ını, “Kur'ân'dan olmayan eyi ona karı tırmayın, muhakkak o ikisi Allah'ın Kitabı'ndan değildir. Peygamber (s.a.v.) onlarla sadece Allah'a sı ınmayı emretti” dedi ini nakleder.⁶²

Oysa ki Suyûtî, Bezzâr, Ahmed b. Hanbel, Taberânî ve bn Merdûye tarafından sahîh tarikle bn Abbas ve bn Mes'ûd'dan nakledildi ini belirtti i bu rivayetin ardından; yine Bezzâr, Ahmed b. Hanbel, Taberânî, bn Merdûye, Buhârî, Nesâî, bn Hibban ve daha birçok kaynaktan bu iki surenin Kur'ân-ı Kerîm'den oldu una ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bunları namazda okudu una dair birçok rivayeti daha zikretmi tir.⁶³ Cezâîrî'nin, ba lam itibariyle yapılan bir nakli seçerek onunla kendi iddiasını desteklemeye çalı tı ı görülmektedir.

Netice itibariyle Fatiha ve Muavvizteyn ile ilgili rivâyetlerin, Kur'ân'ın tahrifiyle ilgili olmadığı net bir biçimde ortadadır. Kaldı ki mevcut rivayetlerin geneline ve sünnî ulemânın konuyla ilgili görüşlerine bakıldı ında Fatiha ve Muavvizteyn'in Kur'ân'dan oldu u üphesizdir.

⁶¹ el-Meclisî, *Biharu'l-Envar*, LX, 24; LXXXII, 62; LXXXIX, 365; LXLII, 126; Seyyid Hâ im el-Bahrânî, *el-Burhan fî Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Kısmu'd-Dirâsâti'l-slâmiyye, Müessesetü'l-Bi'se, Kum, tsz., XV, 47. (hadis no: 12062)

⁶² Bkz. Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, VIII, 683; el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, I, 22 (Eserin mukaddimesi),

⁶³ Bkz. Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, VIII, 683-686.

III. Kıraat Farklılıklarını Tahrife Delil Sayması

Cezâirî, Subhî es-Salih'in *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*'ında öyle dedi ini nakleler:

“ ” kelimesinin “ ”; “تجري تحتها” cümlesinin “تجري من تحتها”; “سيقولون الله” cümlesinin sonundaki lafzullahın “نولون الله” ve “ ايديهم ” cümlesinin “وما عملته ايديهم” ekinde okunması gibi fazlalıklarıyla me hur çe itli kıraatler yazıdan veya yazı tarzından kaynaklanmamı tır. Aksine bu ayetler nasıl kıraat edilmi se öyle yazılmı tır ve hepsi mam Mushaf'ta bulunmaktadır.⁶⁴

Subhî es-Salih'e izafe edilen bu cümleler, görebildi imiz kadarıyla ona ait de ildir. Nitekim Suyûtî'nin *el- tkan*'ından alıntı olan⁶⁵ bu bilgi, *Mebâhis*'te bulunan bir dipnotta geçmektedir.⁶⁶

Cezâirî'ye göre bu ifadeler Mushaf'ın ziyadeliklerle dolu oldu unun itira-fıdır. Bu kıraatlerin hepsinin Allah katından inmedi i açıktır; çünkü en fasih ve en beli olanı onların sadece biridir. Bu durumda ancak en fasih ve en beli olanı Hâlık'ın kelâmı olabilir. Mademki bu kıraatlerin hepsi mam Mushaf'ta bulunuyor, o halde icmâlen de olsa Kur'ân'da Allah katından olmayan ziyade-liklerin bulundu u bilgisi ortaya çıkmı oluyor.⁶⁷

Ehl-i Sünnet ulemanın, yukarıda örne i geçen bir takım kıraat farklarını tahrif veya noksanlık olarak kabul etmedikleri açıktır. Cezâirî'nin iddiasının tam aksine, Suyûtî, verdi i örnekteki kıraat farklarının sadece birinin do ru ötekilerin yanlı oldu unu de il; bunların hepsinin mam Mushaf'ta mevcut kıraatler oldu unu ve bu okumaların hepsinin câiz oldu unu ifade etmek istemi tir.

IV. Ba lamından Koparılan Cümleleri Tahrife Delil Sayması

Cezâirî'ye göre Âlûsî (ö. 1270/1854) aynı ekilde tahrifle ilgili bir takım haberleri ortaya koyduktan sonra öyle bir itirafta bulunur: “Bu konudaki

⁶⁴ el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, I, 23 (Eserin mukaddimesi).

⁶⁵ Bkz. Suyûtî, *el- tkan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, IV, 181.

⁶⁶ Subhî es-Sâlih, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l- lm, y.y., 2000, s. 86.

⁶⁷ el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, I, 23 (Eserin mukaddimesi).

rivayetler sayılanlardan çok daha fazladır.”⁶⁸ Oysaki Âlûsî “ahruf-u seb’â” konusunu izah ederken yedi harfin ne oldu una dair çe itli görü leri belirtmi bu arada Mushaf’ın bir araya toplanması ve ço altılması ile ilgili bir takım rivayetleri de zikretmi tir.⁶⁹

Hz. Osman’ın Hz. Ebû Bekir zamanında cem edilen Mushaf’ ta asla bir eksiklik, fazlalık veya ta yir yapmadı mı ifade eden Âlûsî, îa’nın Hz. Osman’a ve di er halifelere bu konuda yaptıkları ithamların kesinlikle asılsız oldu unu belirtmektedir.⁷⁰ Konuyla ilgili görü lerini ortaya koymak için îî müelliflerden Küleynî, Tabresî gibi bazı müelliflerin ıskat ve tahrifle ilgili rivayetlerini zikreden⁷¹ Âlûsî, Kur’ân’ın tahrif edildi i veya bazı âyetlerin sâkit oldu uyla ilgili fikirleri kesinlikle reddetmektedir.

Cezâirî ise, onun ba lam itibariyle yaptı ı bu atıflardan sonra Ehl-i Sünnet’e ait kaynaklarda neshin varlı na delil sayılan bazı rivayetleri de zikrederek konuyla ilgili pek çok rivayetin bulundu unu ifade etmesini⁷² Kur’ân’ın tahrifine dair bir “itiraf” olarak takdim etmi tir.⁷³

V. el-Cezâirî’nin “Tahrifu’l-Kur’ân”la İlgili Çeli kili fadeleri

“Tahrifu’l-Kur’ân” ba lı ı altında yukarıda tasnif ederek verdi imiz rivayetleri nakleden Cezâirî, Ehl-i Beyt imamlarının üpheli hadîsleri Kur’ân’a arzetmeyi ve ona uygun olan hadîslerin alınmasını, muvafık olmayanların ise reddedilmesini emretti inden hareketle; Kur’ân’ın, nci gibi tahrif ve ta yire u ramadı ı sonucuna varmaktadır. Ne var ki bu durum ona göre, Kur’ân’ın bazı kısımlarının sâkit oldu u gerçe ini de de i tirmemektedir.⁷⁴

⁶⁸ el-Kummî, *Tefsîru’l-Kummî*, I, 22 (Eserin mukaddimesi), (*Rûhu’l-Meânî*, I, 24’ten naklen)

⁶⁹ Bkz. el-Âlûsî, İhabuddin Mahmud b. Abdillâh el-Hüseynî, *Rûhu’l-Meânî fî Tefsîri’l-Kur’âni’l-Azîm ve’s-Seb’i’l-Mesânî*, thk. Ali Abdülbari Atıyye, Dâru’l-Kütübi’l-İmıyye, Beyrut 1993, I, 21-24.

⁷⁰ Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, I, 24.

⁷¹ Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, I, 24-26.

⁷² Bkz. Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, I, 26.

⁷³ Bkz. el-Kummî, *Tefsîru’l-Kummî*, I, 22.

⁷⁴ el-Kummî, *Tefsîru’l-Kummî*, I, 25 (Eserin mukaddimesi).

î ve Sünnî Kaynaklarına Göre “Nesh” Meselesi

Ehl-i Sünnet'e mensup âlimlerin, neshe dair zikretmi oldukları bir takım rivayetlerin î müellifler tarafından tahrifu'l-Kur'an'a delil sayıldığını yukarıdaki örneklerden anlamı bulunmaktayız. Aslında bu yaklaşım bir açıdan, “Kur'an'da nesh yoktur” sonucunu doğurmaktadır. Nitekim neshin varlığı kabul edilse, Sünnî kaynaklardaki rivayetlerin tahrife delil sayılmaması gerekirdi. î kaynaklarda ise Kur'an'da neshin bulunmadığına dair ortak bir kanaatin olmadığı görülmektedir. Bazı görüşler öyledir:

mam Cafer'den yapılan rivayete göre neshle ilgili Bakara Sûresi 106. ayet, “مَا نُنسَخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِئُهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا مِثْلُهَا” eklindedir ve مِثْلُهَا ile مِنْهَا arasında “ ” atf harfi yoktur. Nitekim Allah bir şeyi neshettikten sonra yine mislini getirirse zaten o şeyi neshetmemi olacaktır. Ayetin kastı: “Biz bir imamı öldürürsek veya zikrini unutturursak onun sulbünden, ondan daha hayırlısını getiririz” demektir.⁷⁵ Hicrî 3. Asrın muhaddis ve müfessirlerinden Ali b. İbrahim el-Kummî, ayette geçen “neshetme”yi tefsir etmemi, “unutturma” içinse, “hükümünü terk etmek” açıklamasını yapmıştır.⁷⁶ Meclîsî, mam Ali er-Rıza'nın, “neshetme”yi ayetin hükmünü kaldırmak; “unutturma”yı ise yazısını kaldırmak ve kalpteki hıfzı silmek ekinde açıkladığını nakletmektedir.⁷⁷ Kutbüddin er-Râvendî (573/1178) tıpkı sünnî müellifler gibi neshi, yalnız hükmü neshedilmi, yalnız lafzı neshedilmi, hem hükmü hem de lafzı neshedilmi ekinde üçe ayırmı, üçüncü kısma örnek olarak recm ayetini vermiştir.⁷⁸ Ebû Cafer'e göre ise “nâsîh” de i tiren demektir, unutturma ise mahvetme-yok etme anlamındadır.⁷⁹

Ehl-i Sünnet'e ait kaynaklarda “nesh” kavramı; “izâle”, “tebdil”, “tahvil”, “mevzuun bir mânadan diğere bir manaya nakli” gibi tariflerle açıklanmıştır.⁸⁰

⁷⁵ Meclîsî, *Biharu'l-Envar*, IV, 116; XXIII, 208.

⁷⁶ Bkz. el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, I, 58.

⁷⁷ Meclîsî, *Biharu'l-Envar*, IV, 104. Bu rivayeti Bahrânî de zikretmektedir, bkz. el-Bahrânî, *el-Burhan fî Tefsîri'l-Kur'an*, I, 446.

⁷⁸ Bkz. er-Râvendî, Ebû'l-Hüseyn Kutbüddîn Said b. Abdillâh, *Fıkhul-Kur'an*, thk. Seyyid Ahmed el-Hüseynî, Mektebetü Ayetillâhi'l-Uzma en-Necefi Mar'a î, Matbaatu'l-Vilâye, Kum 1984-5, I, 223.

⁷⁹ Meclîsî, *Biharu'l-Envar*, IV, 116.

⁸⁰ Zerke î, *el-Burhan*, II, 29; Suyûtî, *el-İtkân*, III, 66.

Nâsîh ve mensuh ilmi, tefsir yapacak olan kimsenin mutlak surette bilmesi gereken ilimlerdenidir. Hz. Ali'nin, bu ilmi bilmedi ini ifade eden birine "Hem helâk oldun hem de helâk ettin" dedi i rivayet edilmektedir.⁸¹ Nâsîh ve mensuh, ulemâ arasında ihtilafli olan meselelerden biridir. Kur'ân'da neshin vuku bulmadı ını iddia edenler varsa da genel itibariyle nesh câiz ve vâki kabul edilmi tir.⁸² Buna göre Kur'ân'daki mensûhlar üç grupta incelenmi tir: a) Tilaveti ve hükmü birlikte neshedilenler. b) Tilâveti baki kalıp yalnız hükmü neshedilenler. c) Tilâveti neshedilip hükmü baki kalanlar.⁸³

Sonuç

Öncelikle Seyyid Tayyib el-Mûsevî el-Cezâîrî'nin, Sünnî tefsir-hadîs kaynaklarına yaptı ı atıfların büyük kısmının ba lamından koparılmı cümlelerle yapıldı ı görülmektedir. Ba lamından kopuk olarak nakledilen cümlelerin tam olarak neyi ifade etti i ve hangi sadette ele alındı ı ise asıl kayna a gitmeden anla ılamamaktadır.

"Tahrif", bir sözü de i tirme veya bir söz ile kastedilen anlamı saptırma anlamını ifade etmektedir. Cezâîrî'nin "Tahrifu'l-Kur'ân" ba lı ı altında sünnî kaynaklara yaptı ı atıfların ise büyük kısmı nesh ile ilgili rivayetlerden olu -maktadır. Yani nesh ile ilgili bu nakiller, Kur'ân'ın bir kısım ayetlerinin sâkit ve zâyi oldu una delil sayılmı tır. Oysaki ıskat ve zâyi etmenin tahriften farklı eyler oldu u, neshin ise tahrifle ilgisinin olmadı ı açıktır. Öte yandan e er bir ayetin neshi tahrif sayılacaksa, o zaman Kur'ân'da neshin varlı ını kabul eden îî âlimlerin de tahrifçi olarak de erlendirilmesi gerekir. îî kaynaklarda ise bu hususta bir eye rastladı ımızı söyleyemeyiz. ayet neshin tahrifle ilgisi yoksa o zaman Sünnî kaynaklarda bu konuda nakledilen rivayetlerin de tahrife delil sayılmaması gerekecektir.

Cezâîrî'nin Kur'ân'ın tahrifi konusunda nesh ile ilgili olmayan itirazlarının da isabetli olmadı ı sonucuna varmamız mümkündür. Fâtiha ve Muavvize-teyn'le ilgili nakillerde, rivâyetlerin tamamını göz önüne almayıp sadece kendi iddiasını destekleyen birkaç rivayeti öne sürmesi meseleye bütüncül

⁸¹ Zerke î, *el-Burhan*, II, 29; Suyûtî, *el- tkân*, III, 66.

⁸² Zerke î, *el-Burhan*, II, 30-34.

⁸³ Ayrıntı için bkz. Zerke î, *el-Burhan*, II, 35-40; Suyûtî, *el- tkân*, III, 70-87.

yakla madı nın bir göstergesidir. Dahası, Muavvizeteyn'in Kur'ân'dan olmadı na dair iddiaların, bazı î hadîs kaynaklarına da muhalif oldu u görülmektedir. Kıraat farklarına dair nakillerin tahrife delil olarak kullanılması da aynı ekilde isabetli görünmemektedir. Nitekim Ehl-i Sünnet'e göre, câiz görülen bütün kıraatler sahih Sünnet'le sabittir ve bunların tahrifle ilgisi yoktur.

Cezâîrî, "Tahrifu'l-Kur'ân" ba lı ı altında bütün bu rivayetleri sıraladıktan sonra, ilginç bir ekilde Kur'ân'ın ncil gibi tahrif ve ta yire u ramadı ı sonucuna varmaktadır, di er taraftan bu durum ona göre, Kur'ân'ın bazı kısımlarının sâkıt oldu u gerçe ini de de i tirmemektedir. Cezâîrî'nin vardı ı bu nokta, Kur'ân'ın tahrifi meselesinde aynı çizgide durmayan î müelliflerin bireysel itirazlarına da ku ku ile bakmamıza yol açmaktadır.

Netice itibariyle Cezâîrî'nin Kur'ân'ın tahrifi meselesinde ve bu sadette Ehl-i Sünnet'e ait eserlere yaptı ı atıflarda bütüncül olmayan, parçacı ve taraflı bir üslup kullandı nı söyleyebiliriz. îa'nın en eski ve en önemli tefsirlerinden biri olan el-Kummî tefsirine yazdı ı mukaddimede "Hüccetü'l-slam" olarak takdim edilen Cezâîrî'nin bu yakla ımı, aynı görü ü payla an di er î âlimlerin *Tahrifu'l-Kur'ân* meselesindeki tutumları hakkında da fikir verici niteliktedir.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdillâh bn Muhammed b. Hilâl b. Esed e - eybânî (ö. 241/ 855), *Müsned*, I-XLV, thk. uayb el-Arnaût / Âdil Mür id ve di erleri, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 2001.
- el-Âlûsî, İhabuddin Mahmud b. Abdillâh el-Hüseynî (ö. 1270/ 1854), *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, I-XVI, thk. Ali Abdülbari Atıyye, Dâru'l-Kütübi'l- İmiyye, Beyrut, 1993.
- Aliyyü'l-Kârî, Ali b. Muhammed Ebû'l-Hasan Nûreddin el-Herevî (ö. 1014/ 1607), *Mirkâtü'l-Mefâtiħ erhu Mi kâtü'l-Mesâbîh*, I-X, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 2002.
- Avâcî, Galib b. Ali, *Furukun Muâsıratun Tüntesebu lâ'l- slam ve Beyanu Mevkıfı'l-slâmi Minha*, I-III, el-Mektebetü'l-Asriyyeti'z-Zehabiyye, Cidde, 2001.
- el-Ba avî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesûd b. Muhammed b. el-Ferrâ (ö. 510/ 1116), *Meâlimu't-Tenzil fî Tefsîri'l-Kur'ân*, I-V, thk. Abdürrezzak el-Mehdî, Dâru hyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1998.
- el-Bahrânî, Seyyid Hâ im (ö. 1107/ 1686), *el-Burhan fî Tefsîri'l-Kur'ân*, tahkik: Kısmu'd-Drâsâti'l- slâmiyye, Müessesetü'l-Bi'se, Kum, tsz.
- el-Beydâvî, el-Kâdî Nâsirüddîn Ebî Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed e - irazî (ö. 685/ 1286), *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vîl (Tefsîru'l-Beydâvî)*, I-V, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'a lî, Dâru hyai't-Türâs, Beyrut, 1997.

- el-Bezzar, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhalik el-Basri (ö. 292/905), *el-Bahrü'z-Zehhar = Müsnedü'l-Bezzar*, I-IX, thk., Mahfuzurrahman Zeynullah, Müessesetu Ulûmi'l-Kur'ân, Beyrut/ Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, Medine, 1409/1988.
- ed-Düleymî, Ekrem Abdu Halîfeti Hamd, *Cem'u'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübi'l- İmiyye, Beyrut, 2006.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. E 'as es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/ 889), *Sünen*, I-V, n r. Mahmûd Avvâme, Dâru'l Kible/Cidde-Müessesetu'r-Reyyân/Beyrut-el-Mektebetü'l Mekkiyye/Mekke, 1998.
- Ebû'l-Meâlî, Mahmud ükri b. Abdillâh b. Mahmûd b. Ebî's-Senâ el-Âlûsî (ö. 1342/ 1924), *Subbu'l-Azâb Alâ Men Sebbe'l-Ashâb*, thk. Abdullâh el-Buhârî, Advâu's-Selef, Riyad, 1997.
- el-Enbârî, brahim b. smail, *Mevsûatü'l-Kur'âniyye*, I-XI, Müessesetu Sicli'l-Arab, yayıneri yok, 1405/1984-5.
- el-Halidî, Salâh Abdülfettah, *el-Kur'ân ve Nakdu Metâmi'r-Ruhbân*, Dâru'l-Kalem, Dıma k, 2007.
- Hâmid Müsevhlî el- drisî, *el-Fâdıhu li-Mezhebi' - îati'l- mâmiyye*, Mektebetü'r-Rıdvân, Mısır, 2007.
- el-Hayderî, Seyyid Kemal, *Sıyanetü'l-Kur'âni Mine't-Tahrîf*, yayıneri yok, tsz.
- bn Abdilberr b. Âsim el-Kurtubî, Ebû Amr Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed (ö. 463/ 1071), *et-Temhîdu bima fı'l-Muvattaî mine'l-Meânî ve'l-Esânîd*, I-XIV, thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî /Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî, Vizâretu Umûmi'l-Evkâf ve' - uûni'l- slamıyye, Fas, 1387/1967.
- bn Atıyye el-Endelûsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib b. Abdirrahman b. Temâm (ö. 542/ 1147), *el-Muharreru'l-Vecîz fı Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, I-V, thk. Abdüsselam Abdü afî Muhammed, Dâru'l-Kütübi'l- İmiyye, Beyrut, 2000.
- bn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed et-Temîmî er-Râzî (ö. 327/ 939), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Es'ad Muhammed Tayyib, Mektebetü Nizâr, Suudi Arabistan, 1998.
- bn Hacer el-Askalânî, el-Hâfız Ebû'l-Fadl İhabüddin Ahmed b. Ali (ö. 852/ 1448), *Fethu'l-Bârî Alâ Sahîhi'l-Buhârî*, I-XIII, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki- Muhibbüddin el-Hatîb, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1959.
- bn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî (ö. 276/ 889), *Te'vîlu Mü kil'l-Kur'ân*, thk. brahim emsüddîn, Dâru'l-Kütübi'l- İmiyye, Beyrut, tsz.
- brahim b. Amir b. Ali er-Rühaylî, *el- ntisâr*, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine, 2003.
- hsan-ı lahî Zahîr el-Pakistanî (ö. 1407/ 1985-6), *e - îa ve's-Sünne*, daretu Tercümani's-Sünne, Lahor, 1979.
- , *e - îa ve'l-Kur'ân*, daretu Tercümani's-Sünne, Lahor, tsz.
- el-Kâsım b. Sellam b. Abdullâh el-Herevî el-Ba dadî (ö. 224/ 838), Ebû Ubeyd, *Fedâilu'l-Kur'ân*, Dâru bn Kesîr, thk: Mervan el-Atıyye/Muhsin Harabe/Vefa Takiyyüddin, Beyrut, 1415/1995.
- Küleynî, Ebû Cafer Sikâtu'l- slam Muhammed b. Yakûb b. şhak (ö. 329/ 940), *el-Usûl Mine'l-Kâfî (Usûlu'l-Kâfî)*, I-VIII, yayıneri yok, tsz.
- el-Kummî, Ebû'l-Hasan Ali b. brahim (ö. 307/ 920), *Tefsîru'l-Kummî*, thk. Seyyid Tayyib el-Müsevî el-Cezâirî, Müessesetu Dâri'l-Kitab, Kum, 1968.
- el-Kurtubî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir b. Ferh el-Hazrecî emsüddîn (ö. 671/ 1273), *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, I-XX, thk. Ahmed el-Berdûnî, brâhin Atfî , Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire, 1964.

- el-Meclîsî, Muhammed Bakır (ö. 1110/ 1698), *Bihâru'l-Envâri'l-Câmia li-Düreri Ahbâri'l-Eimmeti'l-Athâr*, I-CX, Müessesetü'l-Vefâ, Beyrut, 1983.
- el-Mîlânî, Seyyid Ali el-Hüseynî, *Ademu Tahrîfi'l-Kur'ân*, Merkezu'l-Ebhâsi'l-Akâidiyye, Kum, 1421/ 2000-1.
- Muhammed b. Abdurrahman es-Seyf, *e - îa ve Tahrîfu'l-Kur'ân*, Dâru'l- man, skenderiye, tsz.
- Muhammed Mâlullah, *e - îa ve Tahrîfu'l-Kur'ân*, takdim: Muhammed Ahmed en-Necefî, Dâru'l-Va'yi'l- slamî, Beyrut, 1986.
- Mustafa Müslim, *Mebâhis fî Tefsîri'l-Mevdûi*, Dâru'l-Kalem, Beyrut, 2005.
- Mutçalı, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Da arcık, stanbul, 1995.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Ku eyrî en-Nisâbüri (ö. 261/ 875), *Sahîh*, I-III, n r. Muhammed Fuâd Abdulkakî, stanbul, 1992.
- en-Nesefî, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Hâfızuddîn (ö. 710/ 1310), *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, I-III, thk. Yusuf Ali Bedîvî, Dâru'l-Kelimü't-Tayyib, Beyrut, 1998.
- en-Nevevî, Ebû Zekerriyya Muhyiddîn Yahya b. eref (ö. 676/ 1277), *el-Mecmû' er-hu'l-Mühhezzeb*, I-XX, Dâru'l-Fikr, Beyrut, tsz.
- er-Radavî, es-Seyyid Murtaza, *el-Burhan Alâ Ademi Tahrîfi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Emîre, Beyrut, 2005.
- er-Râvendî, Ebû'l-Hüseyn Kutbüddîn Saîd b. Abdillâh (ö. 573/1178), *Fıkhu'l-Kur'ân*, I-II, thk. Seyyid Ahmed el-Hüseynî, Mektebetü Ayetillahi'l-Uzma en-Necefî Mar'a î, Matbaatu'l-Vilaye, Kum, 1984-5.
- er-Râzî, mam Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. el-Hasan b. el-Hüseyn et-Teymî (ö. 606/ 1209), *Mefâtihu'l-Gayb*, I-XXXII, Dâru hyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1998.
- er-Ruhaylî, brahim b. Amir b. Ali, *el- ntisâr Li's-Sahbi ve'l-Âl Min firâati's-Semâvî'i'd-Dâll*, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medîne, 2003.
- Subhî es-Sâlih (ö. 1407/ 1986), *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l- lm, yayınyeri yok, 2000.
- es-Suyûtî, Celâlüddin Abdurrahman (ö. 911/ 1505), *el- tkan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I-IV, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl ibrahîm, el-Hey'etü'l-Misriyyeti li'l-Âmme, Kahire, 1974.
- , *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I-VIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut, tsz.
- , *ed-Dîbâc alâ Sahîh-i Müslim b. Haccâc*, I-VI, thk. Ebû shak el-Huveynî el-Eserî, Dâru bn Affan, Suudi Arabistan, 1996.
- , *Mu'tereku'l-Akrân fî 'câzi'l-Kur'ân*, I-III, Dâru'l-Kütübi'l- lmiyye, Beyrut, 1988.
- e - a'rânî, Abdülvehhab b. Ahmed b. Ali Ebû Muhammed (ö. 973/ 1565), *el-Kibrîtü'l-Ahmer fî Beyâni Ulûmi' - eyhi'l-Ekber*, tashih: Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, Dâru'l-Kütübi'l- lmiyye, Beyrut, 1998.
- et-Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyub Ebû'l-Kâsım (v. 360/ 971), *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, I-XXV, thk. Hamdî b. Abdilmecid es-Selefî, Mektebetü bn Teymiye, Kahire, tsz.
- et-Tirmizî, Ebû sa Muhammed b. sa es-Sevre (ö. 209/ 825), *el-Câmiu's-Sahîh (Sünenü't-Tirmizî)*, I-V, irketü'l Mektebe ve Matbaati Mustafa el-Bâbî'l-Halebî, Mısr, 1975.
- ez-Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzak el-Hüseynî Ebû'l-Feyz Murtazâ (ö. 1205/ 1790), *Tâcu'l-Arûs*, I-XL, Dâru'l-Hidâye, tsz.

- ez-Zehab, Muhammed Hüseyin (. 1977), *et-Tefsir ve'l-Mfessirn*, I-II, Mektebetü Vehbe, Kahire, tsz.
- ez-Zemah er, Eb'l-Ksm Mahmd b. mer (. 538/ 1143), *el-Ke fu An Hakki't-Tenzl*, I-IV, Dru'l-Kitabi'l-Arab, Beyrut 1985.
- ez-Zerkn, Muhammed Abdlazm (. 1367/ 1948), *Menhil'l-rfan*, I-II, Matbaatu sa el-Bbi'l-Haleb ve rekhu, tsz.
- ez-Zerke , Bedrddin Muhammed b. Abdillah (. 794/ 1392), *el-Burhan f Ulmi'l-Kur'n*, I-IV, thk. Muhammed Eb'l-Fadl brahim, Dru hyai'l-Kütübi'l-Arab, Beyrut/ Lbnan, 1957.